

מהי השכלה באמצע המאה התשע-עשרה בהשתקפותה בכוכבי יצחק: "איזה דרך תבונה ואיפה מקום בינה"

משה פלאי

שאלותיו של הצעיר וניסוחן חשובים לא פחות מן התשובות. המשכיל הצעיר אינו אומר כי הוא מבקש השכלה אלא חכמה, כנשמע משאלתו: "איזה דרך תבונה ואיפה מקום בינה". הוא מחפש חכמה ודעת, ומחזיר את גלגל ההשכלה לימיה הראשונים, לציטוט של נפתלי הירץ ויזל (רנה"ו) על "תלמיד חכם שאין בו דעת נבלה טובה הימנו", שעורר בזמנו פולמוס חריף. גם ביקוש החכמה הוא ממונחיה של ההשכלה המוקדמת. שאיפתו של הצעיר "למצוא חן ושכל טוב" מאזכרת את המשך הפסוק במשלי (ג, 4): "בעיני אלהים ואדם", המציין שילוב בין הגישה המסורתית להומנית, בין ההסתגרות וההסתפקות בעולמה של היהדות לפתיחות לתרבות הסביבה.

בתשובתו מונדשיין אינו מגדיר מהי השכלה, אלא מציין כיצד להגיע אליה: "הלא לנו חכמות רמות ואנחנו מחשים ממשול בחמדתם וחסאנו לאלהים". הציטוט מהפילוסוף הימי ביניימי, ידעיה הפניני הברדשי, יאה למשכיל ומעיד על מקורות עולמו הרוחני. המסר הוא להפנות את החיפוש האינטלקטואלי לקורפוס היהודי. ואכן, המשכיל הוותיק יועץ למכותבו הצעיר להתחזק ולהתאמץ "לדרוך על במתי המדע", ולהמשיך בדרך שהתחיל בה בחיפוש אחר "מדע"; וכן, הוא מדגיש "מאוד מאוד שקוד על ספרי דעת", למרות החתחתים שיעמדו בדרכו. ראוי לבחון את ההגדרות של המושגים הנזכרים. משמעות המדע בשימושו המשכילי קרוב ואף זהה למשמעו בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, שהשפיעה על המינוח המשכילי: ידיעה, או "חכמה מן החכמות", וידע. כך גם הגדרותיו של יהודה בן זאב במילונו אוצר השרשים. חכמה, לפי בן זאב, "אמר על ההכשר וההשגה ועל הלמודים והמדעים". בינה ותבונה, מהשורש ב"ן, שמשמעו "חקירה דרישה והשתכלות להשיג את הדבר", המקבילות לחכמה.³ ובכן, מדע, חכמה ובינה הם הדרך להשכלה.

מונדשיין מבטא גישה אליטיסטית, אינטלקטואלית, המדגישה את ייחודו של המשכיל היחיד, ומגמתה להתעלם ולא להירתע מ"המון שונאי חכמה ובוזי דעת". כחלק מההדרכה, מוסר מונדשיין לצעיר רשימת ספרי חובה שהמשכיל חייב לקרוא אותם, והם: "תורת אל בנתיבות שלום ודברי נביאיו במבארי הגיוניהם מליציתיהם (!) ומדותיהם במקראי

מאז נשאלה בראשית הנאורות בגרמניה השאלה "מהי השכלה?", עמלו המשכילים העברים הראשונים בהשכלת ברלין להשיב עליה, וניסו להגדירה בדרכם וליישמה בנסיבות התרבות העברית המתחדשת. כשבעים שנה אחר כך, באמצע המאה התשע-עשרה, הוסיפו משכילים שונים לתהות על קנקנה של ההשכלה בזמנם. עדות לכך יש בכתב העת כוכבי יצחק, שיצא לאור משנת 1845 עד 1873 ושימש אכסניה למחברים עברים מכל הזרמים והנטיות.

במאמר זה אנסה לעמוד על מגמות אופייניות לתפיסת ההשכלה וההתמשכות המציינות כמה מן הסופרים שפרסמו במשך השנים בכתב עת זה, כמבוא לחקר התפתחותה של תפיסת ההשכלה בהמשך המאה התשע-עשרה. אמנם הביקורת לא שבעה נחת מרמתו הספרותית של כוכבי יצחק, אך לצורך בדיקה של הלוח הרוחות והדעות בקרב משכילים מן השורה, דווקא הגישה העממית של מחברים אלה מעידה על תחושתם של המשכילים באותה תקופה.

בחרתי שלושה משכילים מייצגים שהשתתפו שנים רבות בכתב העת ושכתיבתם העידה על מעורבותם בהשכלה, בפעילות להפצתה ובניסיון להגדיר אותה. בכתיבתם נמצא מענה לשאלה: מהי השכלה, ויותר מכך: מיהו משכיל. גם אם לא תבוא התשובה במסגרת הגדרה רשמית, המידע יצטרף לתפיסת ההשכלה.

פרחי משכילים מחפשים הדרכה ממשכילים ותיקים

מקור מהימן לתפיסת ההשכלה באותה תקופה הן עדויות של משכיל ותיק העונה לשאלותיו של צעיר מפרחי המשכילים, המחפש השכלה ומנסה לקבל הדרכה באשר לדרכו. תשובתו של המשכיל, זליג מונדשיין (זעליג מאנדשיין), פעיל השכלה בבולחוב, שפרסם מאמרים בכוכבי יצחק ובכתבי עת נוספים, נדפסה בכותרת "לעלם משכיל".¹ פרח השכלה הוא ה' בערנפעלד, שאין לנו עליו מידע נוסף. מה הניע אותו לחפש השכלה? טענתו של המשכיל הצעיר, שאיש ממוריו לא הדריך אותו לשביעות רצונו כיצד ילך "בדרך דעת", אופיינית. הוא פנה אל מונדשיין, המשכיל הידוע, וביקש שינחהו בדרך שילך בה כדי "למצוא חן ושכל טוב". הוא היה מוכן לעשות כל אשר יאמר לו.

תפיסת ההשכלה ותהליך ההתמשכלות מסיפורו של המשכיל הוותיק מונדשיין עצמו, המספר על דרכו כמשכיל. הוא חושף את חוויות ההתמשכלות שלו עצמו בחברת רעיו המבלים יחדיו בחיק הטבע, ומתאר את צערו על הפרדה מהם: רעו האחד הלך לעולמו ואילו רע אחר עבר ללמוד רפואה בארץ אחרת וניתק את הקשר עמו. הוא מונה לפני הצעיר את "מנת דורשי תושיה", הלא הם המשכילים. בעיקר הוא מתאר את סכסוכיו עם אנשי עירו בדבר בית חינוך מודרני שהקים, דהיינו מפעל השכלה למופת, שלא היה לטעמם של בני הקהילה (שם, עמ' 36-37). וכבספורים אישיים של משכילים על עצמם ועל קהילתם, מתגלות בהם עדויות על יריבויות, שנאות ורדיפות של קנאים שירדו לחייהם של המשכילים (שם, עמ' 37). פרטים מלאים יותר על התמשכלותו ודרכו כמשכיל שחשף מונדשיין במאמר נפרד, הנידון להלן.

מונדשיין: דיווחו של משכיל, תחושותיו כמשורר וכמשכיל, ודעותיו על החינוך היהודי הגרוע

דיווח נוסף של מונדשיין על תחושותיו כמשורר ועל החינוך היהודי הגרוע מתקבל ממאמר שכתב בסוגה הידועה של איגרות סופרים הכותבים זה אל זה, ומביעים את רגשות לבם ואת התרשמויותיהם מן המציאות המיוחדת הסובבת אותם. יש בו עדות משורר על דרכו בשירה, על פעילותו למען שיפור החינוך היהודי ועל החיים השוממים והיעדר השכלה בעיירות קטנות. כך אנו מתוודעים מקרוב לאותו משכיל פעיל ולתפיסת ההשכלה ולתהליך ההתמשכלות שלו. מונדשיין שופך את לבו במכתב לתלמידו יעקב ביברנינג, שאף הוא נודע כמשכיל, ובו סיפר על חייו הפנימיים, על הרגשותיו ועל הגיגיו.⁴ מאמרו זה מייצג אפוא שני דורות של משכילים: מורה ותלמידו, שניהם פעילים ויוצרים בעברית. מונדשיין שולח לתלמידו משיריו ומצהיר על הקשר האישי ביניהם, בכותבו: "אתה תלמידי אשר אצלתי עליך מרוחי פי שנים, ידעת איך עמלתי לזרוע על תלמי לבך חכמה ומדע צלחתי בעמלתי". הוא גם מגיב על שיר שכתב ביברנינג ש"קראתי עונג" (כוכבי יצחק, ד, עמ' 33).

מונדשיין פותח את דבריו על המצב הרוחני והתרבותי של יהודי זמנו מתוך הנגדה בין יושבי עיירות קטנות לעיירות גדולות, ויוצא בתיאור אוטופי של מצב היהודים בערים הגדולות. הוא מדגיש את יתרונות העיר הגדולה: היא מצטיינת בחידושים בכל תחומי העשייה; קיימים בה בתי מדרש למדעים השונים שבהם אפשר ללמוד מלאכות "מפי מורה משכיל" (שם, עמ' 27-28). הימצאות "בית מסחר ספרים" מאפשרת לכל אדם לראות ספר חדש שנתחבר. כמו כן הוא מזכיר את מוסד הספרייה, "בית אוצר ספרים", ואף גן ציבורי מטופח – "גן עצי נחמד", שנשתל על ידי "איש אמץ", ובו כל פרח, שושן וחבצלת, על מקומו. וכמו כן בית מקדש (בית כנסת, היכל) מרשים, ובתים "בנויים לתלפיות".

התיאור האוטופי בחזונו של מונדשיין מתחקה אחר בן העיר, שלעת ערב, לאחר כלותו את עבודתו, יוכל תמורת תשלום מצער ליהנות מזמרה ומנגינה, ולהשתתף בבית שהוא אתר לפגישת חכמים (בית

קודש, המה לעיני כל משכיל מנחה חדשה" (כוכבי יצחק, יא, עמ' 33). חשוב לשים לב שהממליץ חוזר לספרי היסוד של תקופת ההשכלה הראשונה, כספרייה מכוננת. הוא רומז לביאור של משה מנדלסון, נתיבות השלום, וביאורי התנ"ך של משכילים אחרים, יואל בריל, אהרן וולפסון, ויהודה ליב בן זאב. הוא מציע, אפוא, למשכיל הצעיר את הפרשנות המשכילית המודרנית למקרא, הנדרשת מן המבקש השכלה. לפנינו עדות ממקור ראשון על השפעתה הנמשכת של השכלת ברלין. ברשימת ספרי החובה שעל המשכיל הצעיר לקרוא, ממליץ מונדשיין לעיין גם בספרי היסוד של הפילוסופיה והפרשנות היהודית בימי הביניים: "ספרי החוקרים הקדמונים, כהרמב"ם ואב"ע [אברהם אבן עזרא]: "הט אונק ושמע דברי חכמים אלה. דרכי הדקדוק הלשון וההגיון, רבים מובילים להיכל קדשה" (שם). אף אלה הם מנכסי צאן הברזל של ההשכלה המוקדמת. בספרי הרמב"ם מצאו המשכילים אסמכתא לדעותיהם, והדגש על הדקדוק וההגיון היה מעיקריה של ההשכלה. נוסף על לימוד מורשת היהדות במקורותיה, על המשכיל גם ללמוד לשונות העמים. מונדשיין מסביר: "אם תתחקה על שרשי ספריהם, ומליצות משורריהם [...] אז בריאה חדשה תברא בחדרי לבך, המה יזהירו ותראה נצורות לא שזפתן עין שונאי דעת" (שם). סגולה ייחודית, אם כן, טמונה בספרות לעז אשר תתרום לעיצוב יצירתו של המשכיל. זו עדות על שאיפת ההשכלה לשלב את מורשת ההשכלה העברית והיהודית עם הנאורות הלועזית.

תמצית ההדרכה של המשכיל הוותיק מזכירה את עיקרי ההשכלה כפי שציירו אותם ראשוני המשכילים, ובעקבותיהם גם דורות מאוחרים של משכילים. מונדשיין מעלה לתחום ההשכלה את הרובד החברתי-דתי הקשור בתופעות שההשכלה נלחמה בהן, כגון החסידות. כמשכיל, הוא מתרה בצעיר שבחיפושיו אחר דרך חיים לא ילך שולל אחר החסידים למרות הלחץ של הסביבה, וכן שלא ייטה לדבוק בספר הזוהר. כמורי דרך רוחניים בסוגיות אלה הוא מציע שיצמד בעקבות הספר ארי נהם (ליהודה אריה ממודנה) בביקורת הקבלה והזוהר, ושלשלת הקבלה (לגדליה אבן יחיא) לגבי תפיסת ההיסטוריה היהודית. אף בנושאים אלה מונדשיין מעלה את המגמות הרציונליסטיות של ההשכלה: נגד המיסטיקה של הזוהר והקבלה בראשית ההשכלה, ונגד החסידים בהמשך ההשכלה.

ההמלצה למשכיל הצעיר חורגת מתחום העיון והרוח ונוגעת גם לחייו האישיים. מונדשיין יועץ למשכיל הצעיר כיצד לנהוג בחייו הפרטיים, ורומז לו – אולי בהומור שיש בו קורטוב של אירוניה – שאם בדעתו ללכת בשביל המוביל אל החכמה, מוטב שינהג כבן עזאי ו"אל ישא אשה כלל" (שם), ואל ייתן את צווארו בעול המשפחה. והמסר לצעיר מחפש הדרך הוא שהדרך להשכלה אינה סוגה בשושנים לא רק במאבק עם הסביבה המתנכרת אלא גם בחייו האישיים.

סיפורו של המשכיל הוותיק מונדשיין, המספר על דרכו כמשכיל

במסגרת הייעוץ לפרחי ההשכלה נוטים המשכילים הוותיקים לחשוף את עצמם ולספר את סיפורם האישי. כך אנו מקבלים מידע נוסף על

כמשכיל ומחנך, וכמשכילים אחרים, יודע מונדשיין לצטט ממקורות רבניים מקובלים ביקורת על החינוך הפגום, כגון מביקורתו של בעל ווי העמודים (שבתי הורביץ), כדי להוכיח את צדקת ההשכלה בדרישתה להציע חינוך יהודי מודרני (שם, עמ' 32).

ביקורת על מנהגים מושחתים אף היא ממצעה של ההשכלה, והוא דורש תיקון מנהגים פסולים שנוספו ליהדות ואינם חלק ממנה. גם כאן, כמשכילים אחרים, הוא נתלה באילנות גדולים והוא מצטט מגדולי ישראל בכל הדורות מהרמב"ם, אברהם אבן עזרא, ורד"ק ועד אלכו, אברבנאל ועוד, ש"קראו מלחמה לכל מנהג משחת, אשר אין יסודתו בקודש", והלכו בדרכם של התנאים "אשר עשו תיקונים וסיגים לתורה, הכל לפי הזמן והמקום – ועתה הרבנים בארץ פולין רק אל שכירתם עיניהם, לצבור כחול כסף, ולא יעשו מאומה לזכרם ה' צבאות". הם אינם דואגים למצבם הרוחני והמוסרי של בני קהילותיהם, אינם מלמדים את העם "דרך ארץ", בדרשתם (היחידה בשנה) אינם דורשים לעדתם "מחובת האדם באשר הוא אדם ומדיני להטיב עם כל איש" ולהודיע לצעירים "מה אלהים דורש מאתם". דרשתם מפלפלת "לפני העם המשתומם באיזה דין זר, יעקמו הכתובים בבאור דחוק ותורה האמתית מרחוק תעמוד" (שם, עמ' 34-35). כמנהיג הקהילה השתדל המחבר לשכנע את אנשי הקהילה ללכת בעקבות גדולי ישראל הנזכרים.

מונדשיין הוא משכיל לכל דבר, והוא דובר בלשון ההשכלה וברוחה, נעזר בקריטריונים ממצעה של ההשכלה ("לפי הזמן והמקום"), ופועל כמשכיל להטיב את מצב החינוך בעדתו. לדבריו, אין לצפות כי כל איש ישמש "אור מאיר לכל יושבי תבל", ועל כן, הוא טוען, "רב לי אם אעזור עיר אחת אל הטוב והמועיל, ואצילם לכל יטבעו ביון מצולת הפתיות ביסודנו בית הלימוד ללמוד השפה עברית עם דקדוקיה, גם לשון עם הארץ". כמו כן הוא דואג גם להיבטים חברתיים של הקהילה, ופעיל בהקמת בית חולים בעירו (שם, עמ' 35). במאמר נפרד הוא מפרסם קול קורא לתמיכה בבית החולים.⁵

מונדשיין מדווח על פעילותו החינוכית בעירו כסיפור הצלחה משכילי העומד בניגוד לסיפורי משכילים שנאלצו להתמודד עם סביבתם החרדית והחסידית, לא תמיד בהצלחה. "מיום נבחרתי למנהיג עדתינו, הנני עובד להעביר כל שרש פורה רוש ולענה, אשר נשרש בהקהל למורת רוח כל משכיל, אנכי ושני רעי משכילים עמלים בזה". מטרתם "להרים קרן העדה בעטרת המדע, ויושר מידות, ונמוסות המדינה, למען לא נהיה לשמצה בעיני העמים" (שם, עמ' 34). ואף מטרות אלה הן ממצעה של ההשכלה: מדע, מידות והנימוס המקובל.

מונדשיין כמשכיל יוצר

הדיווח של מונדשיין חשוב להבנת התופעה של משכילים יוצרים, הכותבים בעברית ופועלים למען התרבות העברית, ושולחים מפרי עטם לפרסום בכתב העת. הוא מתאר את עצמו כמשכיל המושך בעט סופרים מגיל צעיר: "עוד בעורני בן שש עשרה שנה, רוח השיר החל אותי לפעמי, וכמעט לא עבר עלי יום, אשר לא חברתי בו איזה שירה חדשה", וחבריו בני גילו ראו בו מופת, ו"הלכו לאורי". הוא מדווח על פעילותו המשכילית בתחום הספר וכתבי העת: הוא אסף

פרטי או מועדון לתרבות ועיון, אשר "בו יתאספו בעלי אסופות. דורשי רשומות בכתב אמת". אלה חכמים ויודעי ספר אשר "פיהם יפתחו בחכמה". כן מוזכר "בית היין" "לשמח לבבו מפרי הגפן", שם יוכל לקרוא "בעלים מודיעים חדשות" על "המעשים אשר נעשו בתבל". ואם יילך אל "בית ה'" "לשפוך שיחו לפני קונוהו, מדי שבת בשבתו, ישמע דבר אלהים מפי דורש טוב לעמו" (שם, עמ' 28). מונדשיין מסיים את התיאור האוטופי בתפיסה המקראית של האוטופיה: "ויראה כל אדם כי מלאה הארץ דיעה כמים לים מכסים" (על פי ישעיהו יא, 9) (שם, עמ' 29).

האוטופיה מציינת את אורח החיים הנכסף של המשכיל, שאופקו רחבים. מונדשיין נושא עיניו בגעגועים לערים הגדולות, שם מתפתחים חיי תרבות ורוח עשירים, שחלקם מעורה בתרבות הסביבה, העומדים לרשותו של כל משכיל, בניגוד לעיירות.

חזון אינו קיים בעיירות הקטנות

בהנגדה לאוטופיה מעיד מונדשיין על המציאות העגומה, השימון וחוסר המעש הקיימים בעיירות הקטנות, שאנשיהן "מתים חיים". הוא מאפיין אותם, כמקובל, בתיאור מראיהם החיצוני, ונזקק לביטוי נדיר (על פי תהלים נח, 9): "כשבולל תמסי הלוכו, [כשבולל תמסי יהלוכו], שחוח וכפוף בבלוי סחבות המה שחוק ומאוס לרואיהם" (שם). תיאור מעין זה של היהודי הישן כווח בביקורות ובסאטירות המשכיליות למיניהן.⁶

מהאפיון הפיזי של יהודי העיירות הקטנות, הוא מדגים את המציאות היהודית העגומה בתיאור הבתים בעיר הקטנה כאילו "יחד יבכיון". הם "משוחים בששר עצב ויגון", ובאפיון יושביהם כ"קצרי יד, בתייהם קבריהם, לא ישמחו על חייהם, ולא ידונו על גורל ימיהם". חייהם מוגבלים: אוכלים לחם צר ושותים מים לחץ ושוכבים למעצבה "עד בא קצם". כמשכיל, הוא מותח ביקורת על חייהם של יהודי העיר הקטנה, שלאחר עבודתם הקשה "לא יבואו בית שעשועים להתענג". חייהם בסבל ללא הנאה חברתית או תרבותית (שם). זו ביקורת שאינה מתחשבת בתנאי הקיום הקשים של אותם יהודים.

ביקורת החינוך. כמחנך ומשכיל יש לו עניין מיוחד בחינוך היהודי באותן עיירות. הוא מתאר את "סדר הלימוד נשחת עד מאוד, המורה לא הורה ולא יורה, הוא אחד מדלות העם האמונים בחיק הסכלות ופתיות, ואמונת שוא" (שם). הנערים בעירו "מגודלים כעיר פרא באין תורה ומוסר ודרך ארץ, והמלמדים לא יועילו למו" (שם, עמ' 32).

סדרי התפילה. המשכיל מעיר גם על חי הדת של תושבי העיירה הקטנה: מביקורת על החינוך הישן הוא עובר לסדרי התפילה ומעבירם תחת שבט הביקורת. גם בבתי התפילה שלהם, הרבנים והחזנים אינם מעוררים "רגשות נשגבות" (שם, עמ' 29). הבאים לבית התפילה "אין יראת אלהים על פניהם, יבואו ויטיילו בו, ידברו בו מעסקיהם, ויקומו שם הנערים לצחק זה עם זה, ויהיה בית ה' כמערת פריצים חלילה" (שם, עמ' 32-33).

הביקורת על שני הנושאים שהם אבני היסוד של ההשכלה המתונה, והם: החינוך היהודי ב'חדרים' וסדרי בית הכנסת, ממשיכה את ביקורתם של משכילים לאורך הדורות.

נשגבים "ותמונות נעימות", "אך אין סדרים להן ואת חוקי היופי והגיון לא תשמורנה" משום ש"החכמה לא היתה נר לכתבתן" (שם, עמ' 66). צעירים רבים ניסו למשוך בעט סופרים, ליצור בעברית ולתרום לחידוש הלשון העברית, ושלחו מפרי עטם לכתב העת. כאן נתקל מלך בצעיר משכיל שניסה כוחו בכתיבה בעברית, והוא משתדל לעודד אותו להכשיר את עצמו להיות סופר עברי. לשם כך, יועץ לו מלך, תחילה עליו לרכוש חכמה, ש"היא אומנת המליצה". אם המונח "חכמה" אינו ברור, הוא מפרט בהמשך ואומר שעליו ללמוד את שפת אשכנז שתפתח לו פתח למדעים ותלמדו את "חוקי המליצה", הכתובים "על כל לב רגש", שאותם הוא מכנה "מכתב אלהים". מלך חוזר אפוא לתפיסת השירה של ההשכלה המוקדמת שזיהתה בשירה את המקור האלוהי. השירה מצטיינת במיוחד בכך שהיא מעוררת את כוחות הנפש (על פי יוהן גודפריד הרדר ונפתלי הירץ ויזל.¹⁰ על פי תפיסה זו, ועל רקע התבנית והאסתטיקה של המליצה בשפת אשכנז, טוען מלך, יוכל המשורר העברי "לדבר יהודית באזני בני עמך", דהיינו ליצור בעברית. מלך מעיר כי הוא מודע להתנגדות "הולכי חשכים ומורדי אור" ללמוד את שפת אשכנז, שבה הם רואים פתח חטאת לתרבות הזרה והרחוקה, לדעתם. עצתו למשכיל – להתעלם מהם. כמשכיל מתון המעורה במורשת היהודית, מלך דורש ממנו לבל יהי בין "המתחכמים האוחזים רק בחכמה ואת תורת ד' אחרי גיום ישליכו". הוא יועץ לו, "אכול מפרי עץ הדעת כנפשך שְׂבֹעֵךְ! ואולם אל תטוש תורת אלהיך כי עץ חיים היא למחזיקים בה" (שם, עמ' 66-67). ידע לשון אשכנז וספרותה משמש מדריך לסופר מתחיל המנסה כוחו בכתיבה בעברית. ושוב חוזרת פה סיסמת המשכילים המתונים: חכמה עם תורה...

מלך מדווח על דרכו בהשכלה

מלך, כמונדשיין, מרגיש צורך לשתף את המשכיל המיועד בחוויותיו הפרטיות על התמשכלותו, ומספר לצעיר פרטים אישיים על דרכו שלו בהשכלה בעודו שֶׁלוּ ושֶׁאֵן בבית אביו ולא היו לו דאגות פרנסה. בהמשך, לדבריו, החל לעסוק במסחר, שהוא מתארו כ"מלא מעקשים והדרורים, קוצים וסירים". ו"מה רבו הרעות" שעמדו כ"אבני נגף וצורי מכשול" בדרכו. משום כך אינו יכול עתה להתפנות לאהבתו "בת אלהים: החכמה הנשגבה", כפי שנהג בעבר. מלך מעמיד בדיכטומיה את חייו הרוחניים של המשכיל כניגוד לחיי המסחר והמעשה, שבהם יש סטייה לאפיק בלתי השכלתי מובהק: אבני נגף המונעים מן המשכיל הפוטנציאלי לעסוק ב"חכמה הנשגבה" היא "בת אלהים" – שימוש מקביל ל"בת שמים" בנוסח המשכילי. מלך מאפיין את עצמו במצבו זה כ"מעין אכזב, עץ יבש וחסר ליח", דהיינו כמשכיל מתוסכל, ואף על פי כן הוא נענה להשיא לו עצה משום שהתרשם מכישרונו ומחויבותו ליצירה, ובגלל קרבת המשפחה לעתיד (שם, עמ' 66).

ד"ר נתן פרידלנדר: מה מביא צעיר יהודי לחפש הרחבת הידע ולצאת למרחב

מסמך אנושי על תהליך ההתמשכלות של צעיר יהודי נמצא במכתב שכתב המשכיל השלישי, ד"ר נתן פרידלנדר. המכתב מביא עדות

לכיתו כתבי עת עבריים שכבר חדלו להופיע, ועלה בידו להשיג את המאסף, את בכורי העתים, את כרם חמד ואת הצפירה (של לטריס, 1820). כך מתקשר משכיל זה עם ההשכלה לדורותיה כשהוא בונה את ספריית ההשכלה שלו.

הוא מתאר גם את רגשותיו ואת הגיגיו בנעוריו כמשורר בהיותו בחיק הטבע, בעוד נפשו רגישה "ליופי ולנשגב". אך בדבריו נשמעת גם נימת עצב של משורר מתוסכל, על שיריו שנותרו "באמתחת מכתבי לא נקראו ונקרעו, לא שזפתם עין והיו לאין..." (ד, עמ' 30-31). אולם הוא קיבל עידוד מתלמידו ביברינג, ופרסם משיריו, ומביע תקווה שיוכל "להועיל לבני גילי ולהשאיר ברכה אחרי להזכר לשם ולתפארת", וכן הוא מקווה שיוכל להימנות "בין המחזיקים לשונינו הקדושה" (שם, עמ' 34). במאמר אחר מאיץ בו ביברינג לפרסם את שיריו.⁷ כוכבי יצחק היה כלי ביטוי למשכילים יוצרים כמותו. ואכן, מונדשיין פרסם מאמרים, שירים מקוריים, עיבודי שירים, הגיגים, סיפור מחורז, וחזיון סאטירי (וכל אלה תועדו במפתח לכוכבי יצחק שפרסמת).⁸

יחיאל מלך כותב לגיסו המיועד המבקש לקבל את עצתו באשר לדרכו כמשכיל: סיפורו של המשכיל הוותיק מלך על דרכו כמשכיל

המשכיל השני שנבחר לייצג את תפיסת ההשכלה הוא יחיאל מלך, שאף הוא פרסם בכוכבי יצחק ובכתבי עת נוספים סאטירות וסיפורים לרוב. גם הוא הציע עצה דומה לכן משפחתו המיועד, גיסו לעתיד, שפנה אליו כאל סופר ידוע וביקש לקבל את עצתו באשר לדרכו כמשכיל.⁹ העצה נבדלת מקודמתה בכך שהיא נמסרת למשכיל צעיר השואף ליצור בעברית, דהיינו משכיל המנסה לחיות את חיי היצירה העברית המתחדשת, וזקוק להדרכה.

לפנינו תיעוד על רגשותיו של משכיל ותיק המתוודע לצעיר המגלה כישירונו ספרותיים ונטייה להשכלה, ומבקש ייעוץ והדרכה. כך יכול מלך לגייס משכיל נוסף לשורות ההשכלה, ולברך אותו בברכת משכילים כמי שעתידי להיות בן משפחתו. כמשכיל מקדם אותו מלך בברכה כתופעה ייחודית: "ששתי למצוא בעיר מצער ומאפִּלִּיה, בתוך פורעי מוסר ושונאי דעת נער טוב שכל האומר לחכמה אחותי את ובאורה יראה אור, עלם יקר רוח המגביה לעוף עלי מרומי המליצה העברית". הוא מביע השתאות לנוכח תופעה יוצאת דופן זו ואינו מאמין למראה עיניו, באומרו, בסגנונו המליצי: "לעת מצוא במדבר וציה תוהו יליל ישימון מטע שעשועים עושה פרי תואר, או שושן נותן ריח ניחוח ותאוה לעינים" (כוכבי יצחק, כג, עמ' 65). השתאותו של מלך מובנת לאור תיאור המצב הרוחני והתרבותי בעיירות הקטנות הנזכר לעיל של מונדשיין.

הוא התבקש להעריך את כתיבתו של גיסו, והוא מחווה את דעתו כי נכון לו עתיד מפואר "בין תופשי כנור ומנעימי זמרה בישורון". אך לפי שעה עדיין אינו בשל לצאת לציבור, כי מליצותיו לא "יקומו [...] במשפט, ולא יכוננו נגד עיני הבקורת". מלך מדמה אותן ל"אבני חפץ בטרם לוטשו, ולזהב [...] טרם צורף". אמנם יש למחבר הצעיר רעיונות

תושיה, אוהבי דעת", ולמד אצל נחמן קרוכמל (רנ"ק). בין התרשמיותיו מן העיר המשכילית הוא מזכיר את פעולתו המשכילית של יוסף פרל, שהרים את "קרן ישרון", ואת שי"ר עצמו, שכיהן שם ברבנות, ו"השליך נפשו מנגד לכבוד האמת והחכמה" (כוכבי יצחק, כו, עמ' 85). שם גם נוכח בפעילות אנטי משכילית, ובהתנגדות אנשי הקהילה "אוהבי חשך וצלמות" לשי"ר. עם פטירתם של יוסף פרל ונחמן קרוכמל, עזב שי"ר את העיר ועבר לפראג, שם חיפש את דרכו בבדידות.

לבסוף החליט לחזור למולדתו בהונגריה וללמוד ב"בית מדרש העמים" באופן מסודר. הוא למד לטינית, רטוריקה, "חקי הדבור ודרכי המליצה", היסטוריה של עמי קדם, ויוונית, ועדיין לא מצא את מבוקשו, כי שאף למצוא מקום שבו "התורה והחכמה, משולבות אשה אל אחותה". הוא שמע כי בפראג עומדים להקים בית מדרש יהודי לתאולוגיה בעבור מי ששואפים "להורות עדת ישרון בדבר ד'". הוא פנה לשי"ר בפראג לסייע לו בשאיפתו (שם, עמ' 86). סופו שעבר ללמוד בבית ספר לרפואה, והוכתר כרופא, ייעוד נכסף כמתואר בסיפורי ההשכלה המאוחרים.

פרידלנדר מדווח על השינוי שחל בו

על השינוי שחל בו דיווח פרידלנדר במאמר אחר, שבו ניסה להסביר לאחיו מדוע פנה מ"למודי ד'", ענייני הנפש, לעסוק בענייני הגוף – ברפואה.¹² אחיו שאל אותו: "איזה רוח עושים עבר בי כי פתאום עזבתי אורח חיים, אשר הסכנתי בו מעודי, ללכת בדרך לא סלולה לפני, מעולם לא דרכה עליו רגלי", ובמקום ללכת "דרך העולה בית אל", ביטוי המכוון למי שהולך בדרך המסורת, הוא אחז "אורח מוליך חדרי שאול?" פרידלנדר מסביר לאחיו כי פנה אל שד"ל כדי להתקבל לבית המדרש לרבנים שבהנהגתו, וכנראה בקשתו נדחתה (כוכבי יצחק, כב, עמ' 43). נראה שגם פנייתו לשי"ר לא העלתה תוצאות. הוא תולה את השינוי שחל בו ברגשי יאוש ותסכול מן המצב הרוחני והדתי הירוד בקרב יהודי זמנו, מהיעדר הנהגה רוחנית שתדאג לדור הצעיר, ומחוסר קו אחד ביחס לקיום הדת והמנהגים.

הוא מבחין במגמות שונות ביהדות: "זה יהרוס ויבנה בחומת הדת כטוב בעיניו, וזה יבלה מרבית ימי חייהו בתפלה ותחן, ואין אחד בכל אלה אשר ישים את לבו לדור יבא". הרבנים המכהנים אינם דואגים להכשיר רבנים צעירים שיבואו בעקבותיהם. צר לו, הוא כותב, בראותו את "בחורי ישרון, שוחרי תושיה המשתוקקים לעלות אל הר ד', כעורים יגששו באפילה ודרך המלך סגר בעדם". אלה צעירים השוחרים השכלה שאינם מוצאים את דרכם. ואילו אלה המכהנים ברבנות, "אל מנהג אבותיהם בפה מלא יאמרו קדוש, לא תגע בו יד, היש לפנייהם דרך סלולה להשיג המטרה?" (שם).

לדעתו, ריבוי ספרי הלכה מקשה על בחירת הספרים הנכונים המדריכים את הלומד על הדרך הנכונה לקיים את מנהגי היהדות. הוא טוען, כמשכילים רבים, שמחברים של ספרי הלכה ביקשו "להקל מעל מבקשי תורה את עול החפוש", אך הספרים "היו להם למשא, כי על דגליהם יחנו נושאי כליהם, המונים המונים", שבמקום להקל הרחיבו את הדיונים בהלכה, ואין איפוא לדעת "בעקבותי מנלך?" (שם, עמ' 44).

אופיינית על ימי נעוריו, שבהם לא מצא סיפוק בלימודים תורניים גרדא ושאף להרחבת הידע. כך הגיע להשכלה. פרידלנדר פרסם מכתב שכתב לשלמה יהודה ראפפורט (שי"ר) בהיותו בפראג, ובו ביקש את עצתו ועזרתו.¹¹ במכתב הסביר משום מה עזב את "למודי ד'", בעיקר את לימוד התלמוד, מכיוון שלא מצא בו מרגוע לנפשו הצמאה, ועל כן עבר ללמוד לימודים קלאסיים ולימודי רפואה.

הוא מתאר את חיפושי דרכו במאמר שכתב. תחילה הוא מתאר את לימודי התלמוד בעיר קטנה, ונדרש לתיאורים דומים של שני המשכילים שהזכרנו לעיל. בעיר "אנשים בה מעט וניצוצי שמש הדעת עוד לא הפיצו ענני הסכלות והבערות מלבותם". לא הייתה בעיר הנהגה רוחנית מתאימה לטפח את "זרעי התבונה השתולים בנפשות צעירי ימים", והוריו הפנו אותו ללימוד התלמוד, ככל הנערים בני גילו, ולא לימדוהו "לשון וספר" או "לכתוב צחות".

כך מתאר פרידלנדר את לימודיו: "בלחם יבש השבעתי נפשי השוקקה, על אבן הפלפול שנותי ברק שכלי", אך לא היה לו מדרך להורותו חכמה ומדע. בגיל 14 התחיל לחפש "מקום חכמים וסופרים", ועבר "מעיר לעיר, ממדרש למדרש", אך "לא מצאתי מרגוע לנפשי הצמאה". לאחר נדודים הגיע לטרנופול, העיר הגדולה. "שמה נפקחו עיני וארא כי עירום אנכי". שם מצא "חבורת אנשים משכילים שוחרי

רעיונות ההשכלה והנאורות עליהם להכשיר את הקרקע, דהיינו לשפר את החינוך היהודי הלקוי ולהחדיר מודרניזציה בחינוך, שלפיה יוקנו ערכי ההשכלה הנאותים.

כך מופנה המאמץ התרבותי והחברתי של המשכילים להקמת בתי ספר מודרניים, כפי שראינו מדיווחו של מונרשיין. המשכילים משתדלים, אפוא, לשפר את החינוך היהודי, ובד בבד הם יוצאים בביקורת חריפה על החינוך הישן ומפרסמים סאטירות המתארות באופן מזעזע את הנעשה בחינוך היהודי הקיים.

הערות

- 1 זעליג צבי מאנדשיין, "לעלם משכיל" [מכתב] / Belehrendes Sendschreiben, von S. H. Mondschein, Vorsteher in Bolechow, 1847, עמ' 30-38. ראו לדוגמה מכתב המיוחס לרנ"ק המעודר משכיל צעיר, מכתב כה ודברי חיזוק למשכיל צעיר שחסידי עירו איימו עליו בחרם, כרם חמד, א, 1833 [תקצ"ג], עמ' 90-92; וכן מכתבו של שי"ר: מכתב כ [א], והדרכה לצעיר המחפש השכלה [מכתב], כרם חמד, א, 1833 (תקצ"ג), עמ' 75-77. על מונרשיין ראו: גצל קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, מרחביה 1967, כרך ב, עמ' 324.
- 2 ראו במילון יעקב קלצקי, אוצר המונחים הפילוסופיים, ב, ברלין תרפ"ח, עמ' 152-153.
- 3 ראוי לבדוק את הגדרות המונחים הנזכרים במילונו של יהודא ליב בן זאב, אוצר השרשים כולל שרשי הלשון העברית, א, וינה תקס"ו, דף לד, ע"ב.
- 4 זעליג מאנדשיין, "הגיגים ותיאורי טבע" / Beiträge von Selig H. Mondschein, Vorsteher in Bolechow, כוכבי יצחק, ד, 1846, עמ' 27-36.
- 5 אף מונרשיין תיאר את לבושם של חסידים בצורה דומה בסאטירה. זעליג צבי מאנדשיין, "משפט אמת" [חזיון] / Von S. H. Mondschein, Vorsteher in Bolechow, כוכבי יצחק, י, 1847, עמ' 23.
- 6 זעליג צבי מאנדשיין, "קול קורא", כוכבי יצחק, ה, 1846, עמ' 22-26.
- 7 יעקב ביברנג, "מכתביך היקרים האירר..." [מכתב] / Schreiben von Jacob Bibring, beedetem Translator in Stanislau, כוכבי יצחק, י, 1847, עמ' 39-42.
- 8 משה פלאי, כוכבי יצחק: כתב-העת של ההשכלה באימפריה האוסטרו-הונגרית (1845-1873), "כולל פרי מחקר וילדי מליצה מחכמי הדור ומנעימי השיר בזמננו" – מפתח מוער לכתב-העת העברי של ההשכלה, ירושלים תשע"ו.
- 9 יוליוס מעללער, "מכתב" [מאמר] / Von Julius Meller, כוכבי יצחק, כג, 1857, עמ' 65-67.
- 10 ראו על תפיסת השירה בספרי דור המאספים בשחר ההשכלה, בני ברק תשס"א, עמ' 36.
- 11 ר' פריעדלאַנדר, "מכתב" / Von Dr. R. Friedländer, כוכבי יצחק, כו, 1861, עמ' 84-87. הכותב מזכיר מכתב קודם שפורסם בגיליון כב: נתן פריעדלאַנדר, "מכתב" / Von Dr. Nathan Friedländer, כוכבי יצחק, כב, 1856, עמ' 43-46. שם מופיע שמו הפרטי "נתן", וכנראה יש טעות ברישום האות R בשמו הלועזי וצריך להיות N, וכך נדפס במאמריו האחרים.
- 12 נתן פריעדלאַנדר, "מכתב" / Von Dr. Nathan Friedländer, כוכבי יצחק, כב, 1856, עמ' 43-46. מכתב לאחיו על שלמה יהודה ראפופרט (שי"ר) ומאבקי בקהילה, והערות על מהות היהדות.

ובכן, אין אפוא הסכמה כללית באשר להלכה, ולפי איזה ספר יש לנהוג, שהרי "אלו ואלו דברי אלהים חיים". במקום לקבוע כיצד לנהוג ולדון בין טמא וטהור, ראוי הרב להשמיע "אמרות טהורות נקיות דופי ומלאות חן ונועם" (שם, עמ' 45). אלה הן טענות שהשמיעו המשכילים נגד הממסד הדתי והקורפוס הגדוש של ספרי ההלכה למיניהם. והוא שואל: "העלה על לב איש מעולם. לסקל נתיב העולה בית אל מכל אבני נגף ולהקל תלאות נערי ב"י [בני ישראל]?" מדבריו נשמע כי הוא מצטרף בתיקונים ובהקלות. לכאורה, הוא טוען, המגמות בהלכה היו מתלבנות בבית המדרש לרבנים, שהוא המוסד המתאים לדיון בהלכה, אך ההתנגדות החריפה למוסד רבני זה מצד "אוהבי חשך" ש"קראו צום ואבל, שק שמו כסותם בשמעם פתגם הסעמינאריים", מנעה אפשרות זו.

לאחר ביקורתו על המצב הקיים ביהדות, מסביר פרידלנדר לאחיו את השינוי שחל בו וברכוכו: "ויהי בראותי כי אין איש, ואין שם על לב לחזק בדקי חומת ישורון, אמרתי אעזבה שדה קמשונים, אשר לא יעבור בו רגל איש תמים מבלי הנגף, ותחת רפאות תחלואי עמי ארפא עתה את גיום". והוא מצהיר את נאמנותו ליהדות: "נפשי וקיתי תמיד חבוקה ודבוקה בעמי" (שם). הוא מקווה שיוכל לעזור לאלה ה"מתאמצים לטהר מחנות ישורון מהבלי כזב ולסקל שדי הדת מקוץ ודרדר" (שם, עמ' 46) – כל אלה מטלות שקיבלה ההשכלה על עצמה. נוסח דבריו והמונחים שהוא משתמש בהם מעידים בבירור כי כמשכיל הוא נוטה לתיקונים במערכת המנהגים.

סיכום

המשכילים הגיעו למסקנה, כאחיהם המשכילים המוקדמים, כי הדרך להשכלה מובילה תחילה בחינוך יהודי מודרני. כדי להחדיר את